

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПАУЫ

ТАНЗИМАТ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІ

Оқу құралы

Ж. Ә. ӘБЕЛДАЕВ

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Ж. Ә. Әбелдаев

ТАНЗИМАТ КЕЗЕҢІНДЕГІ
ТҮРІК ӘДЕБИЕТІ

Оқу құралы

Алматы
«Қазак университеті»
2018

ӘОЖ 821.512.161.0 (075.8)
КБЖ 83.31 (Түр) я 73
Ә 15

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
шығыстану факультетінің Ғылыми кеңесі
және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№7 хаттама 7 желтоқсан 2017 жыл)*

Пікір жазғандар:
Phd *Д. Ибрагим*

Әбелдаев Ж.Ә.

Ә 15 Танзимат кезеңіндегі түрік әдебиеті: оқу құралы /
Ж.Ә. Әбелдаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2018 – 182 б.
ISBN 978-601-04-3154-6

«Танзимат кезеңіндегі түрік әдебиеті» атты оқу құралы ХІХ ғасырдағы түрік әдебиеті тарихы туралы мәліметтерді қамтиды. Сол дәуірде түрік қоғамында орын алған Танзимат реформасы аясында қалыптасып дамыған әдеби кезең болып табылады. Осман дәуірі әдебиетінен жана кезеңге аяқ басқан бұл әдебиет – сол кездегі жаңашыл ой-пікірлердің қалыптасуына түрткі болды. Ол жана түрік әдебиетінің негізін қалады. Батыс әдебиетімен ықпалдасып, түрлі әдеби үрдістер мен үдерістерді қамтыған Танзимат әдеби кезеңі – түрлі көркемдік-идеялық, әдеби-эстетикалық ой-пікірлерді тудырды. Поэзия, проза және драматургия салаларында көптеген тың шығармалар қалыптастырды.

Оқу құралы шығыстанушыларға, филологтарға және түрік әдебиетіне қызығушылық танытатын барлық оқырманға арналады.

ӘОЖ 821.512.161.0 (075.8)
КБЖ 83.31 (Түр) я 73

ISBN 978-601-04-3154-6

© Әбелдаев Ж.Ә., 2018
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

АЛҒЫ СӨЗ

XIX ғасырдағы Танзимат деп аталатын кезеңнің Анадолы түрік әдебиеті тарихында алар орны ерекше. Өйткені Осман империясында Танзимат деп аталатын жалпы реформаның қабылдануы оның батыстық үлгіде дамып ілгерілеуінде үлкен бір белес іспеттес. Бір жағынан, аталмыш реформа сол кездегі түрік қоғамының барлық саласындағы жаңғыру үрдісін көрсетсе, екінші жағынан, Осман империясының мәдени-әдеби дамуы үдерісінің бағыттарын айқындап берді.

Танзимат – реформа деген сөз, «танзим етмек, низам етмек» етістіктерінен жасалған, яғни тәртіпке келтіру, реттеу, жүйелеу деген мағынаны білдіреді. XIX ғасырда Осман империясында қоғам қажет еткен ұлы өзгерістердің орын алуы және оның сол тұста әлсірей бастаған империяның экономика, қаржы, әскер, мәдениет пен әдебиет саласына өте-мөте қажеттілігін түрік сұлтандары мен зиялы қауым өкілдері одан бұрынырақ ойға түйсе де, оны тек 1839 жылы ғана жүзеге асыра алды.

XIX ғасырда Осман империясында батыстық үлгідегі біртұтас саяси-әлеуметтік реформа ретінде қабылданған бұл құжаттың мәдениет пен әдебиетке әкелген өзгерістері мен жаңалықтары бір төбе. Сол кезден бастап Танзимат әдебиеті деген түсінік қалыптаса бастады. Дегенмен бұл кезеңді түрліше атау байқалады. Түрік әдебиеті тарихын зерттеуші ғалымдар оны Жаңғыру әдебиеті (Тежеддүт едебиаты), Жаңару кезеңі түрік әдебиеті (Йенилешме деври түрк едебиаты), Қайта өрлеу әдебиеті (Йенилешме едебиаты), Жаңалану кезеңі әдебиеті (Йениленме деври едебиаты), Батыс ықпалындағы түрік әдебиеті (Баты тесиринде түрк едебиаты), Еуропалық түрік әдебиеті (Аврупаи түрк едебиаты), Жаңа түрік әдебиеті (Модерн түрк едебиаты), Соңғы ғасыр түрік әдебиеті (Сон чағ түрк едебиаты), Ізденістер кезеңі түрік әдебиеті (Арайышлар деври түрк едебиаты) деп әртүрлі атаса да, Танзимат әдебиеті деген атау қалыптасып, тұрақталды. Ал ол кезеңдегі өнер адамдарын (ақын-жазушылар) – танзиматшылар, танзимат өкілі немесе жаңашылдар (йениликчилер) деп атады.

Біз сол қалыптасқан «Танзимат кезеңі түрік әдебиеті» атауын қолдана отырып, сол кезеңдегі әдеби үрдістер мен үдерістерді

КІРІСПЕ

Түркия Республикасы – түрлі мәдениеттердің тоғысында қалыптасып, сол мәдениеттерді іштей байланыстыра өзіне сіңіріп, оған түркілік рух берген, дүниенің үш құрлығында (Азия, Африка, Еуропа) алты ғасыр билік құрған ұлы Осман түріктерінің тікелей ұрпағы ретінде мақтанышпен айтарлық іргелі мемлекет. Оның мәдениеті бай, әдебиеті ауқымды.

Қазақстанның тәуелсіздігін алғаш Түркия мойындады. Қазақстан өз тәуелсіздігіне қол жеткізгелі бері Анадолы түріктерімен тікелей түрлі байланыстарды жүзеге асыра бастады. Ғасырлар бойы бір-бірімізден алшақ қалып, бауырластықтың бойтұмары бойымыздан өше бастаған тұста – тәуелсіздігіміздің арқасында орны ойсырап қалған мәдени бай мұрамыз қайта толықты, мәдени-әдеби байланыстарымыз жандана түсті.

Жалпы қазақ пен түрік халықтарының мәдени-әдеби сабақтастығының түп тамыры тарихтың терең қойнауында жатқандығы белгілі. Тарихи даму үдерісінде екі халықтың ортақ мәдениеті болғандығы өтірік емес, кейін Оғыз-Қыпшақ тайпаларының ірі-ірі дербес мемлекеттер құруы, бертін келе тарих сахнасында геосаяси жағдайлардың өзгеруі себепті екі халықтың бір-бірінен алшақ қалғандығы тарихи шындық. Дей тұрғанмен, Анадолы түріктері құрған Осман империясы мен Алтын Орда, кейінгі Қазақ хандығы тұсында байланыс болмады дегенге сену қиын. Бұл, әрине, өз зерттеушісін күтіп тұрған тың тақырып, күрмеулі мәселе. Ол ақиқаттың ашылары күмәнсіз.

Шығыстану ғылымындағы Османистика саласы Патшалық Ресей кезінде пайда болды да орыстар осман түріктеріне өз елшілерін жіберу арқылы оның тілін, әдебиетін, мәдениетін, саяси-экономикалық дамуын зерттеуге кірісті. Әрине, османистикамен тек орыстар ғана емес, сонымен қатар ағылшындар, француздар, немістер де айналысты. Алғашқы осман тілінің грамматикасы, орысша-түрікше сөздіктер, Диван әдебиеті туралы еңбектер ХІХ ғасырда жазыла бастады. Ол кейін кеңестік шығыстануда өз жалғасын тапты.

Задында, қазақ қоғамына түрік әдебиетінің үні толыққанды жете қоймады. Кеңес кезеңіндегі бірлі жарым социалистік бағыт-

1. ТАНЗИМАТ КЕЗЕҢІНІҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК АЛҒЫШАРТТАРЫ

XIX ғасырдың екінші жартысында Осман империясына әсер еткен сыртқы күштердің теріс пиғылдары оның тұтастығына қатер туғыза бастады. Паносманизм доктринасы – аз халықтардың басын қосып, тату-тәтті өмір сүру үшін мақсатты түрде мемлекеттік саясатқа айналды. Алайда, османдықтардың алып территориясына көз тігіп, оны бөліске салғысы келген батыс елдері өзге діндегі (көбінесе христиандар) аз халықтардың ұлтшылдық сезімін қайта-қайта қайраумен болды. Соның салдарынан тіпті Мысыр және Босния секілді мұсылман елдері де империядан бөлініп шығу жолдарын қарастырып, жанталасқа түсті. Мұндай толқулардан соң Осман империясы батыс елдерінен көмек сұрап, аяқта мығым тұру жолдарын іздеуге мәжбүр болды.

II Махмұт сұлтан XIX ғасырдың басында елдің бетке ұстар басшылары мен бектерін жинап, 1808 жылдың 20 қыркүйегінде келіссөз өткізеді. Бұл маңызды тапсырма Садразам Әлемдар Мұстафа Пашаға жүктелді. Мұстафа Паша мемлекеттің өзекті мәселелерін талқылау мақсатында мемлекет қайраткерлерін құрылтайға шақырып, Анadolы және Рұмелі өкілдерін Чағлаян сарайына жинады. Әлемдар Паша падишах әмірінің заңды күші бар екендігі, ендігі жерде мемлекеттік салықтың жүйелі түрде жиналуы, мемлекет мүддесі үшін әскер қатарына қабылдау турасында сөз қозғап, үкімет мүшелерін осы ұстанымдарды қатаң сақтауға шақырады. Қол қойылып, мөр басылған бұл құжат – «Бірлік құжаты» (Сенед-иттифак) деп аталды. II Махмұт сұлтан бұл келісім негізінде мемлекет мүшелерінің елдегі беделін ресми түрде мойындағандай сыңай танытты. Аталмыш құжат жаңғыру жолындағы алғашқы қадам еді және Танзимат реформасының басталуындағы алғашқы маңызды құжат деп қабылданды.

Екіншіден, әскер ісіне ерекше мән берілді. XIX ғасырдың алғашқы жартысында II Махмұт сұлтан осындай жылдам даму барысында 1826 жылы сұлтанның жеке әскері – Янычар корпусын (Йеничери ордусу) жойып, есесіне жаңа әскери негіздерге сай «Асакир-и мансуре-и мухаммедие» атты армия құрды. Жаңа әскерді жасақтауға Франция мен Пруссиядан арнайы офицерлер шақырылды. Әскери мәселелермен айналысатын «Дар-ы шура-йы

2. ТАНЗИМАТ КЕЗЕҢІНДЕГІ ӘДЕБИЕТТІҢ ЖАЛПЫ СИПАТЫ

Танзимат кезеңіндегі түрік әдебиеті – Еуропалық сипаттағы түрік әдебиетінің алғашқы баспалдағы. 1860-1896 жылдар аралығын қамтиды, яғни 1860 жылы «Тержүман-ы ахваль» газетінің жарық көруімен Танзимат кезеңіндегі түрік әдебиеті басталды деп есептеледі. Дегенмен 1839 жылдан 1860 жылға дейінгі кезеңді кейбір әдебиет зерттеушілері бөліп тастамай, оны Танзиматтың дайындық кезеңі деп есептейді. Танзимат кезеңін саяси тұрғыдан алғанда (1839-1876) «Танзимат әдебиеті» деген орнына «Танзимат кезеңі түрік әдебиеті» деп атаған жөн дегенді көптеген әдебиет зерттеушілері мойындайды. Тек 1914 жылы әдебиетші-ғалым Исмаил Хабиб Севүктің бастауымен «Танзимат әдебиеті» атауы түрік әдебиетіне толық орнықты. Өзгерістер мен жаңғыру үдерісі «Сервет-и фүнун» әдебиетіне дейін жалғасқандықтан, әдеби тұрғыдан 1839-1896 жылдар арасы Танзимат әдебиеті деп есептелді, яғни қысқаша қайыра болсақ, саяси тұрғыдан Танзимат 1839-1876 жылдар аралығын, ал әдеби тұрғыдан 1839-1896 жылдар аралығын қамтиды деген сөз.

Батыстану үдерісінде 1832 жылы құрылған «Аударма бюросының» маңызы ерекше. Ірі мемлекет қайраткерлері Әли Паша, Фуат Паша және Саффет Паша мәдени институт ретінде қалыптасқан осы бір білім ошағында шыңдалған еді. Батыстану жолында ой-пікір мен өнерге қызмет еткен Аударма бюросынан кейін «Сұлтанның ерекше кеңсесі» (Mabeun Kalemi), «Топхане кеңсесі» (Topthane Kalemi), «Салық кеңсесі» (Gümrük Kalemi) секілді зиялы қауымның тәжірибесін шыңдаған білім ордаларының мақсаты – мәдениет пен әдебиетке жақын адамдарды тәрбиелеу еді.

Осы кезеңде «Джериде-и хавадис» (1840), «Тержүман-ы ахваль» (1860), «Тасвир-и ефкар» (1862), «Мухбир» (1867), «Хүррийет» (1868), «Диожен» (1870), «Ибрет» (1871), «Хадика» (1873), «Тержүман-ы хакикат» (1878) секілді газеттер; «Меджмуа-и фүнун» (1862), «Хазине-и еврак» (алғашқы әдеби журнал), «Меджмуа-и Эбуззия» (1880), «Малумат» (1893) және т.б. журналдар жаңашылдық әрекетінің орнығып дамуына зор ықпал етіп, батыс мәдениеті мен өркениетіне қатысты хабарлар мен мәліметтерді дер кезінде оқырманына жеткізіп отырған үлгілі басылымдар санатынан орын алды.

3. ТАНЗИМАТ КЕЗЕҢІ ТҮРІК ПОЭЗИЯСЫ

Танзимат әдебиетінде мазмұндық және пішіндік жағынан үлкен өзгеріске түскен түр, ол – поэзия. Роман мен пьеса түрлерін тәжірибеден өткізбес бұрын өлең түрінде жаңашылдық бастамалары тез бой көрсете бастады. Поэзияда алдымен жаңа тіл және жаңаша баяндау тәсілдері қарастырылды. Бұл – жаңа тіл мен баяндау тәсілінің негізгі қайнар көзі – прозадағы сияқты – халықтың күнделікті қолданыс тілі мен стилі деп білді.

Шинасидің француз ақындары Лафонтен мен Ламартиннен аударған өлеңдері жаңа поэзияның ерекшеліктерін еңсеруге өз септігін тигізді. Оның «Мінәжат», «Иләһи» атты қасыдалары, «Арзы-мухаббет» мәснәуиі, «Есек пен түлкі» мысал өлеңі және қарапайым халық түрікшесімен жазылған қыталары (төрттікпен жазылатын өлең түрі) арқасында классикалық түрік поэзиясы алғаш рет өзінің қалыптасқан көне формасынан айырылып, батыстық өлең пішінін қабылдай бастады. Оның «Тержүман-ы манзуме» атты поэмасы ерекше ықпалды болды, өйткені, онда алғаш рет батыс поэзиясының түрік тіліне деген әсері анық байқалды. Ал Ламартиннен аударған «Естелію» (Аһі) өлеңіндегі ұйқас пен пішін сол кездегі поэзияның жаңашылдығы ретінде қабылданып, кең қолдау тапты. Сөйтіп, 1860 жылға дейін француз ақындарын аудару арқылы Шинаси жаңа тіл мен стиль ізденістерін күшейте түседі. Мейлі ол пішіндік жағынан болсын, мейлі мазмұндық болсын, әйтеуір Диван поэзиясының ықпалынан құтылып, қарапайым да болса төрттік шумақтар жазу немесе аударма өлеңдермен жаңа поэзияны жаңғыртуды ойластырды.

Зия Паша өзінің ғазалдары мен шаркыларындағы (Диван поэзиясының жанрлары) тіл мен баяндау тәсілі, Намык Кемаль да Шинасимен танысқаннан соң әрі баяндау, әрі поэзия жанры тұрғысынан алғанда көне поэзиямен қош айтысты. Намык Кемальдың ықпалында қалған Режеизаде Екрем және екеуінің де үлкен әсері болған Әбдүлхак Хамит пішін тұрғысынан кейде көне поэзияға ауытқып кетіп отырса да, түрік поэзиясына енген жаңаша баяндаудан қалыс қалмай оны жетілдіре түсті. «Бұл баяндау тәсілдерінде, – дейді әдебиет зерттеуші ғалым Кенан Акйүз, – Шейх Галибтен Акиф Пашаға дейінгі түрлі өзгермелі стильдердің ықпалы болғандығы айдан анық». Танзимат әдебиетінің бастапқы кезеңінің

4. ТАНЗИМАТ КЕЗЕҢІ ТҮРІК ПРОЗАСЫ

XIX ғасырдың екінші жартысы түрік прозасының қалыптасуы мен дамуында ерекше орын алады. Танзимат кезеңі әдебиетінен бастау алған түрік прозасы алдымен аударма романдар арқылы байи түсті. Француз романдарының бірінен соң бірі аударылуы, ондағы роман жазу техникасының игерілуі, түрлі стильдердің қалыптасуы – түрік прозасының дамуына өзіндік әсер етті. Түрік әдебиетінде батыс үлгісінде роман жазу 1860 жылдардан кейін басталды. Алдымен белгілі француз романистері аударылып, кейін жергілікті жазушылар сол аударма романдарда көрініс тапқан техниканы беллетристикада қолдана бастады.

Түркияда алғаш аударылған роман – француз жазушысы Франсуа Фенелонның (1651-1715) «Телемактың бастан кешкендері» (1699) атты романы. Оны алғаш «Телемак» (1862) деген атпен осман тіліне аударған түрік қаламгері Юсуф Камиль Паша (1808-1876) еді. Оқырманның үлкен қызығушылығын тудырған бұл роман жеті жылдың ішінде төрт рет басылып шыққан. Дидактикалық сарында жазылған романның оқиғасы – Троя соғысына қатысқан грек мифологиясының кейіпкері Итак аралының патшасы Одиссейдің соғыстан қайтып келе жатып адасып кетуі, оның кешіккенінен секем алып, әкесін іздеуге аттанған ұлы Телемактың жолға шығуы, оған адам тұрпатына еніп жолдас болған ақыл мен білім патшайымы Афинаның ел басқаруда не істеу керек деген мәселеде ақылшы болып, кеңес беріп отыруы негізгі оқиға желісіне айналған. «Шығарма ретінде аударылғаны былай тұрсын, шығарманың қазіргі роман техникасына еш қатысы жоқ» дейді әдебиет сыншысы Кенан Акйүз. Ондағы адам мінезі, уақиға өткен жерлердің түрік қоғамына бөтендігі, тіпті сол кездері Түркияда грек мифологиясы туралы түсініктің өзі толыққанды қалыптаса қоймағанын ескерсек, аталмыш аударма романның түрік оқырманына әсер етерлік еш қуаты болмауы керек еді. Дей тұрғанмен, сұранысқа ие болуының себептері қандай деген сұрақ туындауы мүмкін. Оның сыры, бәлкім, сәтті аударылғанында шығар. Сондықтан оның себебін аударманы өз дәуірінің белгілі қоғам қайраткерінің аударуы, еуропалық үлгіде жаңа мемлекет құру кезеңіне дөп түсуі немесе мемлекет негіздері туралы мәліметтерге

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ пен түрік – түбі бір туысқан халық. Оны біз мойындамасак та өзгелер әлдеқашан мойындап қойған. Бұл – тарихи шындық. Дегенмен, тілі мен ұлттық мәдениеттерінде өзіндік ерекшеліктері бар, тәуелсіз ел ретінде бір-бірін мойындайды, құрмет тұтады. Бұл – екі халықтың үлкен табысы.

Ғаламдық дамуға өз үлестерін қосып отырған екі іргелі мемлекеттің мәдени және экономикалық жетістіктері де бір-біріне үлкен демеу, әрі мақтаныш. Қазақстанның қай жағынан болмасын алға ұмтылуы, оның дамыған елу елдің қатарына жету межесін жүйелі түрде жүзеге асырып жатқандығына күллі түркі жұрты қызығып, қолдап отыр. Бұл тұрғыдан келгенде Түркия Республикасының еліміз үшін көрсетіп отырған қолдауы ұшан-теңіз. Қазақ халқы да ғасырлар бойы үш континентте үстемдік құрған түрік бауырларымыздың қазіргі жетістіктеріне тамсана, таңырқай қарайды. Түркияның барлық тұрғыдан алға жылжуы, тұрақты дамуы Қазақстан үшін де маңызды. Сондықтан түрік ағайындардың саяси сахнада өз өктемдігін көрсете алуының өзі Қазақстан үшін алдыға қарай ілгерілеудің кепілі тәрізді.

Екі ел арасындағы мәдени байланыстардың қарқынды түрде дамып, тығыз қарыштауы – туысқандығымыздың айқын көрінісі, ата тегіміздің, түбі бір бауырластығымыздың жарқын жұрнағы.

Оқу құралын жазу барысында әртүрлі салаларда жазылған екіжақты қатынастарға байланысты жазылған еңбектермен таныса отырып, екі ел арасындағы байланыстардың өзге түркі халықтарымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары деңгейде екеніне көз жеткіздік. Соның ішінде мәдени-әдеби байланыстарымыз да соңғы жиырма бес жылда тамырын тереңге жіберіп, ғылыми түрден зерттеуге тұрарлық деңгейге жетіпті. Біз осы тақырып бойынша іздене жүріп, қазақтың бай әдебиетінің түрік тіліне көптеп аударылғандығына да көз жеткіздік. Оның сапалық тұрғыдағы мәселесі алдыңғы күндердің еншісінде. Олар тек аударылып қана қоймай ғылыми талдауларға да іліккен. Бұл тұрғыдан келгенде, айрықша, қазақтың бай ауыз әдебиеті үлгілері: батырлық жырлар, лиро-эпостық жырлар, халық қиссалары, мақал-мәтел-

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
КІРІСПЕ	5
1. Танзимат кезеңінің саяси-әлеуметтік алғышарттары	8
2. Танзимат кезеңіндегі әдебиеттің жалпы сипаты	18
3. Танзимат кезеңі түрік поэзиясы.....	22
4. Танзимат кезеңі түрік прозасы.....	33
Ибраһим Шинаси	50
Намык Кемаль	68
Зия Паша	82
Ахмет Митхат Ефенди	91
Режаизаде Махмұт Екрем	97
Әбдұлхак Хамит Тархан	114
Муаллим Нәжи	129
Самипашазаде Сезаи.....	137
Набизаде Назым	142
Шемсеттин Сами.....	147
Ахмет Вефик Паша	152
ҚОРЫТЫНДЫ	159
ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ.....	163
БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ.....	176